

Boek van de maand

Drie keer Calvijn

J.W. van der Jagt

Calvijn blijft de moeite van het lezen waard. Er verschenen recent drie boeken die uitstekend geschikt zijn om zich in het leven en werk van de reformator te verdiepen. Ze vullen elkaar op een aardige manier aan. Het gaat namelijk om een bloemlezing uit zijn werk, een biografie en een inleiding in zijn belangrijkste boek, de *Institutie*. Aan deze drie publicaties is 'Boek van de maand' deze keer gewijd.

De handzame Calvijn

Bij uitgeverij Van Gennep verscheen in 2004 een hedendaagse vertaling van een aantal kernteksten van Calvijn. *De handzame Calvijn*, zoals de titel luidt, is samengesteld door Rinse Reeling Brouwer. Hij werkte daarvoor samen met de vertalers Hein van Dolen en Hannie Vermeer-Pardoën. Zij zijn erin geslaagd om een bundel samen te stellen met een frisse en goed leesbare vertaling van een aantal geschriften van Calvijn (of van delen van geschriften). De bundel bestaat uit tien onderdelen die met elkaar een aardig beeld geven van Calvijn en zijn werk. Daaraan dragen ook de inleidingen bij die Reeling Brouwer bij ieder geschrift verzorgd heeft, om het in het kader van Calvijns leven en werk te plaatsen.

Om een indruk te geven, doe ik een greep uit de inhoud. We treffen de aanbiedingsbrief aan waarmee Calvijn in 1535 zijn *Institutie* aan Frans I, koning van Frankrijk, aanbood. Het is fraai om te lezen hoe hij daarin op niveau een beroep op de koning doet en de argumenten die bij de koning tegen de Reformatie werden ingebracht, weerlegt. We zien Calvijn ook bezig met de kerkelijke organisatie in de *Artikelen* die in 1537 aan de raad van Genève werden voorgelegd. Dat wordt gevolgd door zijn *Catechismus* van 1537. Natuurlijk ontbreekt de brief niet waarmee Calvijn de aanval van kardinaal Sadoletto op de Reformatie weerlegt. Die klassieke apologie van de Reformatie is hier in een nieuwe en heldere vertaling te lezen. En je merkt opnieuw: wat kon Calvijn sterk schrijven!

Verder is o.m. plaats gegeven aan een aanbiedingsbrief en aan inleidingen bij een aantal commentaren die Calvijn op bijbelboeken geschreven heeft. Zo bijvoorbeeld de aanbiedingsbrief bij zijn commentaar op de Romeinenbrief. Daarin schrijft hij o.a. over de methode om de Schrift uit te leggen. Zijn inleiding op de psalmen is ook opgenomen, namelijk het gedeelte waarin hij over zijn eigen leven schrijft en zich op een bepaalde wijze aan de psalmdichter spiegelt. Wat we ook tegenkomen, is 'de vorm der gebeden en kerkelijke gezangen' uit 1542, en een gedeelte 'over het avondmaal'. Zoals bekend heeft de Reformatie niet geleid tot eenheid wat betreft de leer over het avondmaal. In dit geschrift laat Calvijn zien waarin zowel bij Luther als Zwingli de sterke en de zwakke punten zitten. Ik vraag me wel af of het Calvijns opvatting goed typeert om te zeggen: 'hij (nl. de Here Jezus, JWvdJ) is (metaforisch gesproken) in de hemel.' Dat metaforische lijkt mij meer Reeling Brouwer dan Calvijn.

Ook van de uitvoerige correspondentie die Calvijn onderhield, krijgen we een paar voorbeelden. We lezen hoe hij de gevangenen in Lyon die tot de marteldood veroordeeld zijn, bemoedigt. Maar ook een brief waarin hij de predikanten in dezelfde stad tot de orde roept vanwege het geweld dat in naam van de Reformatie gebruikt werd. Het boek sluit af met twee afscheidsredes die Calvijn in april 1564, vlak voor zijn overlijden, gehouden heeft.

De teksten en de inleidingen lenen zich voor een eerste kennismaking met de reformator. En ik moet zeggen: als ik deze vertalingen lees, smaakt dat naar meer. Wat betreft het hoofdwerk van de reformator, de *Institutie*, moeten we het nog altijd doen met de stijve en verouderde vertaling van

A. Sizoo. Het zou een verrijking zijn als daarvoor in de plaats een even frisse hedendaagse vertaling zou gegeven worden als van de geschriften in deze bloemlezing.

Biografie

Wie door het lezen in deze bloemlezing interesse krijgt in Calvijn, kan terecht in de biografie die dit jaar in ons land over hem verschenen is, *Calvijn. Biografie*, van de Franse auteur Bernard Cottret. Oorspronkelijk verscheen dit boek in het Frans, al in 1995. Het heeft er dus tien jaar over gedaan om ons land te bereiken. Het is jammer dat het zo lang duurde, want het is een lezenswaardig en interessant boek.

De auteur van deze biografie zal bij onze lezers niet zo bekend zijn, maar Bernard Cottret is als historicus/kerkhistoricus deskundig op het terrein van het Franse protestantisme. Je merkt dan ook dat hij zich intensief met Calvijn en zijn tijd beziggehouden heeft. Hij belicht Calvijn vanuit twee invalshoeken. Het grootste gedeelte van het boek (het eerste en het tweede deel) volgt de historische ontwikkelingsgang van zijn leven, vanaf zijn geboorte op 10 juli 1509 in Noyon en zijn jeugd jaren in die stad, tot zijn sterven op 27 mei 1564 in Genève. Daarna volgt onder de noemer 'Geloven' een meer thematisch opgezet gedeelte. Daarin wordt Calvijn getekend als polemist, als prediker. Een hoofdstuk is gewijd aan zijn hoofdwerk de *Institutie* ('Men komt de *Institutie* binnen als in een kathedraal, in een gigantisch bouwwerk waar de opeenvolging van woorden, paragrafen en hoofdstukken spreekt van de glorie van God en van het ondernemen van mensen', p. 312). We lezen over de betekenis van Calvijn als schrijver in de Franse taal. Dat laatste hoofdstuk verradt, denk ik, dat deze biografie oorspronkelijk in het Frans verscheen. Franstaligen zullen meer interesse in de betekenis van Calvijn voor de Franse taal hebben dan de Nederlandse lezers, al illustreert het ook voor ons dat de Reformatie niet alleen in religieuze zin, maar ook in cultureel opzicht grote invloed heeft gehad. Trouwens, de Franse achtergrond schemert ook op andere plaatsen door, bijvoorbeeld wanneer Cottret de verhouding van de begrippen 'middeleeuwen' en 'renaissance' verduidelijkt met de 'revolutie' en het 'ancien regime'. Die voorbeelden uit de Franse geschiedenis maken de vergelijking voor Nederlandse lezers niet echt duidelijk (ook niet met de toelichting van de vertaler).

Historisch

Cottret is historicus. Dat is goed om te beseffen. We zijn vaak geneigd om Calvijn in de eerste plaats theologisch te lezen. Maar de man stond natuurlijk in zijn eigen tijd. Die was heel anders dan de 21^e eeuw. Als verdienste van dit boek zou ik willen noemen dat Cottret probeert om Calvijn een plaats te geven in de historische setting van de 16^e eeuw, met de cultuur, de sfeer, de gewoontes van die tijd en de horizon waarbinnen men toen leefde. Verschillende keren wijst hij een zienswijze op Calvijn en zijn tijd als anachronisme af, als een mening die wel in een latere tijd past, maar die niet toepasbaar is binnen de setting van de 16^e eeuw.

Dit streven om historisch recht aan Calvijn te doen, brengt met zich mee dat Cottret soms nogal breed ingaat op zaken die de achtergronden goed in beeld brengen. Zo geeft hij in hoofdstuk 2 een uiteenzetting over humanisme, renaissance, hervorming en reformatie, waarmee hij de sfeer tekent van de tijd van Calvijn, die nog geboren werd als kind van de Middeleeuwen, als man van de tweede generatie van de Reformatie.

Men zegt wel eens dat geschiedenis verteld moet worden. Dan krijgt het geraamte van de feiten vlees en bloed. Mensen en omstandigheden gaan voor je leven. Dat is wat Cottret eigenlijk doet. Hij weet daarbij de historische vertelling te combineren met wat de figuren van zijn verhaal zelf hebben geschreven. Al lezend krijg je via (vaak lange) aanhalingen uit geschriften van Calvijn en anderen zowel de situatie in beeld als ook hoe de betrokkenen in die situatie dachten en schreven. Een mooi voorbeeld van het ineenvlechten van de historische setting, de feiten en de betekenis daarvan is, hoe Cottret vertelt over 'Het Europa van de bijbel'. Daarin tekent hij de opkomst in Europa van bijbelvertalingen in de landstaal. Eerst lijkt dat nog weinig met Calvijn van doen te

hebben, maar Cottret typeert daarmee wel de Reformatie: 'De hervormingen van de zestiende eeuw brengen een concentratie van de vroomheid mee: het Woord is voldoende, God spreekt ... Een terugkeer naar het levende water van het Woord en van de weeromstuit een relativering van alle andere devotie. Voortaan staat de bijbel in het middelpunt van de vroomheid' (p. 109). Vervolgens komt Cottret op de bijbelvertaling van Olevitanus (hij 'had zijn bijnaam te danken aan de lamp met olijfolie die de hele avond brandde om hem in staat te stellen te werken', p. 110), de neef van Calvijn, een uitgave waarvoor Calvijn een woord vooraf schreef en die ook later voor hem van betekenis is geweest.

De historische vertelling maakt het boek lezenswaard. Maar het heeft soms ook het gevaar in zich dat de verteller te veel uitweidt over zijn onderwerp. We komen ook wel eens zaken tegen die m.i. evengoed gemist hadden kunnen worden. Zo vertelt Cottret over de relatie tussen de familie van Calvijn en de bisschop van Noyon, Charles d'Hangest. Maar mij ontgaat de zin van het verhaal over de eigengereidheid en de baardgroei van de opvolger van die bisschop, de schulden die hij in Rome maakte en z'n reactie op de ketters in 1534, een jaar waarin Calvijn al jaar en dag uit Noyon vertrokken was. Cottret ontkomt niet altijd aan de wijdlopiegheid van een verteller. Zijn biografie had misschien ook wel wat dunner kunnen uitvallen.

Ketterjacht

Cottret roept met zijn biografie ook kritiek op. Ik denk dan aan de wijze waarop hij schrijft over de conflicten met ketters waar Calvijn in Genève mee te maken kreeg. De titel van het hoofdstuk dat daarover gaat, luidt 'Klopjacht op ketters'. Ik moet zeggen dat dit nogal suggestief doet voorkomen dat Calvijn een soort ketterjager is geweest. Deze titel is een ongelukkige keus en ik moet zeggen dat ze ook door de inhoud van het hoofdstuk niet wordt waargemaakt.

Het gaat over mensen als Hiëronymus Bolsec, Michaël Servet en Sebastiaan Castellio. De eerste wordt uit Genève verbannen. De tweede sterft op de brandstapel, en de derde krijgt een preekverbod en verlaat de stad. Cottret wil in zijn oordeel hierover met historische precisie te werk gaan en alle anachronisme vermijden (p. 215). Daarom laat hij zien dat je in de 16e eeuw niet uitkomt met het moderne begrip 'tolerantie' (p. 215). We lezen daarom ook: 'Calvijn was nauwelijks tolerant, het zij zo. Maar, precies genomen, had hij het kunnen zijn?' (p. 215). Ook zonder het begrip 'tolerantie' konden er mogelijkheden zijn om naast elkaar te bestaan. 'In elk geval maakt de opstelling van Calvijn, zijn dogmatische constructie, zijn aansporing tot verzet al dit soort oplossingen onmogelijk. Nee, de onderneming van Calvijn kon per definitie niet het minste compromis overwegen, want dat zou onmiddellijk opgevat zijn als compromitterend' (p. 215v). Daar betaalden verschillende tegenstanders, o.a. Servet, de tol voor. Het lijkt mij dat het lot van ketters hier wel heel sterk op het conto van Calvijn wordt gezet!

Komt hier toch niet de suggestie in mee dat Calvijn, vanuit onze latere visie, anders had moeten handelen?

Cottret schrijft ook over het vonnis dat de stadsoverheid over Bolsec velt. Die wordt uit de stad verbannen om zijn opvattingen over de predestinatie. Daarbij vraagt Cottret: 'Hoe zullen we de hardheid van het oordeel dat Bolsec treft verklaren, nog veel minder rechtvaardigen?

Ongetwijfeld omdat hij niet de enige was die het gezag van Calvijn betreffende de leer aantast' (p. 219). Volgens hem was dus *het gezag van Calvijn* in het geding. Hij illustreert dat met een aantal voorbeelden van afwijkende meningen die in Genève naar voren kwamen. Voorbeelden die overigens niet erg geschikt lijken om een vonnis over Bolsec uit 1551 te onderbouwen. Het zijn namelijk allemaal voorvallen uit de jaren ná 1551. Maar waar het me om gaat: Cottret doet voorkomen alsof het om het *gezag* van Calvijn gaat. Maar ging het niet om het schriftuurlijk karakter van de leer, ging het niet om de aantijging dat de leer van de predestinatie God tot auteur van de zonde maakt, een mening die Calvijn afwijst? Cottret verschuift het accent van de inhoud van de leer naar de gezagsvraag. Dat lijkt mij niet terecht. Is het Calvijnportret van Cottret hier wel met historische precisie getekend?

Die vraag komt ook op bij zijn beschrijving van de zaak Servet, de ketter die de goddelijke Drie-eenheid waagde te typeren als de driekoppige helhond Cerberus uit de Griekse mythologie.

Cottret noemt het 'een van de zwartste episodes: de deelname door de calvinisten aan de vervolging die door de katholieke kerk ingezet is tegen Servet' (p. 228). Kennelijk had naar het oordeel van Cottret de stad Genève deze ketter niet tot de brandstapel mogen veroordelen. Maar wordt dit oordeel niet ingegeven door de wijze waarop men in later tijd met ketterijen heeft leren omgaan en hoe men vandaag over ketterverbranding denkt? Waar is hier het historisch kader waarin de magistraten van Genève handelden en waarbinnen Calvijn op clementie wat betreft de hardheid van de straf aandrong (p. 232)? Eigenlijk beschuldigt Cottret Calvijn van een dubbele agenda. Dat hij in de vervolging van Servet meedoet met de rooms-katholieke kerk 'markeert ronduit de wil van Calvijn om voortaan een institutionele erkenning te kunnen genieten. Om volop acceptabel te worden onder de christenen is het passend om op zijn beurt een ketter, een ketterij, een heiligschennis, een afvallige aan te kunnen wijzen.' Ten bewijze daarvoor dient een citaat uit een brief van Bullinger aan Calvijn, waarbij in het midden gelaten wordt of Calvijn deze zienswijze deelde (p. 229). Ook hier verschuift de aandacht van de inhoud van de ketterij naar bijkomende motieven die Calvijn gehad zou hebben. Ronduit cynisch-suggestief wordt de toon van Cottret, als hij na de vermelding van het vonnis over Servet en Calvijns mening daarover verder gaat met deze passage: 'Overigens begeeft Calvijn zich naar de veroordeelde. Hij heeft het verhaal van zijn gesprek met treffende zorg achter gelaten. De arme Servet was wel een verharde zondaar, dat de vermaningen van Calvijn hem niet meer konden overtuigen. Toen zijn plicht eenmaal vervuld was kon Calvijn teruggaan met dat buitengewoon goede geweten dat mannen van geloof altijd krijgen, wanneer de gebeurtenissen zich te hunnen gunste hebben gekeerd' (p. 233).

Predestinatie

Cottret schreef een historische biografie. Toch schemert de theologie van de auteur soms door het historisch geweven kled heen. Met name waar Cottret over Calvijns predestinatieleer schrijft (p. 232). De titel van die paragraaf, 'Te veel hebben en te veel weten: de predestinatie', geeft al aan waar het heengaat: Calvijn heeft met de predestinatieleer te veel willen zeggen. Hij heeft zijn eigen wijsheidsregel niet in praktijk gebracht. Die zei dat de predestinatie een zee van ergernis wordt door de dwaze nieuwsgierigheid en de mateloze verwaandheid van de mensen (p. 324v). Maar Calvijn werd 'meegesleept door de polemiek en de ijdelheid van een schrijver'. Daardoor gaf hij aan de predestinatie een steeds grotere plaats en accentueerde hij de scherpe kanten ervan (p. 325). Hij 'onderstreept het schrikwekkend aspect van dit soevereine besluit, wanneer hij met een boosaardig genoegen schrijft: "Omdat het zo is dat de regering van alle dingen in Gods hand is en Hij het leven en de dood naar zijn wil kan zenden, beschikt en verordent Hij door zijn raad dat sommigen van de buik van hun moeder af zeker bestemd zijn voor de eeuwige dood, om zijn naam in hun ondergang te verheerlijken"' (p. 324). We lezen over 'een systeem van dood, een onvermurwbare logica, een noodzakelijkheid', een 'ijzeren wet' die het mysterie van de verkiezing moet versterken (id). 'Arme Calvijn, slachtoffer van zijn eigen systeem. De predestinatie is de boze wolf van de gereformeerde theologie geworden' (p. 326). Mede door Calvijn zelf zijn calvinisme en predestinatie met elkaar vereenzelvigd. De predestinatie wordt zelfs het criterium voor de orthodoxie tegenover het 'liberale protestantisme' van Arminius (p. 325).

Het liegt er niet om wat Cottret hier over Calvijn zegt!

Wanneer hij (overigens zonder enig argument) Calvijn een 'boosaardig genoegen' toedicht, ligt zijn sympathie kennelijk niet bij diens predestinatieleer. De andere kwalificaties bevestigen dat. Dan klinkt het veel vriendelijker om over een 'liberaal protestantisme' te spreken. Maar hier is protest toch wel op z'n plaats!

Het is waar, de woorden waarin Cottret een 'boosaardig genoegen' hoort, zijn van Calvijn. Hij schreef ze in zijn *Institutie* III,23,6. Een boosaardige Calvijn? Wat dan te zeggen van koning Salomo die - begiftigd met wijsheid door God (1 Kon. 3:1-15) - zei: 'De Here heeft alles gemaakt voor zijn doel, ja, zelfs de goddeloze voor de dag des kwaads' (Spr. 16:4)? Dat is namelijk het

schriftwoord dat Calvijn direct vóór de woorden van het citaat aanhaalt en waar hij zich op baseert. We zullen Salomo toch geen boosaardig genoeg toedichten?!

Een Calvijn die te veel wilde weten, dat is gemakkelijk gezegd. Maar waarom zou hij dan nadrukkelijk duidelijk maken dat je over de predestinatie niet moet spreken over wat God verborgen gehouden heeft enerzijds, maar anderzijds ook niet moet verzwijgen wat God wel in zijn Woord heeft geopenbaard (*Institutie* III,21,1-3)? Die wijsheid brengt hij in praktijk. Dat laat het volgende voorbeeld zien.

Het werd (en wordt) Calvijn verweten dat hij in zijn predestinatieleer God maakt tot auteur van de zonde. Van dat verwijt wil de reformator niets weten. Opmerkelijk is hoe hij afwijst dat de Here God de schuld van de zonde zou hebben. Hij schrijft: 'De mensch valt dus, terwijl Gods voorzienigheid het zoo ordeneert: maar hij valt door zijn eigen schuld.' En de vraag is dan op grond waarvan hij de mens als schuldige aanwijst. Hij doet dat vanwege Genesis 1:31. Daar lezen we dat de Here God zei dat zijn schepping goed was. Calvijn zegt op grond daarvan: 'Opdat men niet zou meenen, dat die (slechtheid van de mensen, JWvdJ) uit de schepping voortkwam, had God door zijn eigen uitspraak goedgekeurd, wat van Hem afkomstig was. Dus door zijn eigen boosheid heeft de mensch de zuivere natuur, die hij van den Heere ontvangen had, verdorven. Laat ons daarom liever in de verdorven natuur van het menschelijk geslacht de duidelijke oorzaak der verdoeming, die ons nader bekend is, aanschouwen, dan de verborgen en geheel en al onbegrijpelijke oorzaak in Gods praedestinatie onderzoeken' (*Institutie* III,23,8). De eigen boosheid van de mensen is ons 'nader bekend', die kennen we beter dan de verborgen oorzaak in God. Calvijn houdt zich aan het geopenbaarde, en snijdt daarmee menselijke nieuwsgierigheid en speculatie af. Ook als die naar voren komt in de systeemdwang van zijn opponenten die met hun logica hem willen betichten van de godslasterlijke zienswijze die God tot oorzaak maakt van alle kwaad. Wie wilde er nu te veel weten?

Cottret noemt de predestinatie de boze wolf van de gereformeerde theologie. Daarentegen voedt Arminius alleen maar een 'liberaal protestantisme'. Het klinkt zo onschuldig! Beweerde dat protestantisme dan niet dat God mensen verkozen heeft op grond van hun geloof dat Hij van tevoren in hen zag? Dat was in wezen niet anders dan een herleving van de verdienstelijkheid van het geloof, van de vrije wil, de dwaling van Pelagius.

Over een boze wolf gesproken! Die sprak in het sprookje ook met verdraaide stem.

Deze theologische kritiek neemt niet weg dat we in de historische biografie die Cottret gegeven heeft, een leesbaar en leerzaam boek ontvangen over de levensgeschiedenis van Calvijn.

Bij Calvijn in de leer

Het is interessant om een biografie over Calvijn te lezen. Nog mooier is het natuurlijk om bij de reformator zelf in de leer te gaan. Dat kan door zijn geschriften te lezen en dan natuurlijk met name zijn voornaamste werk, de *Institutie*. Een aanrader daarbij is het boek dat W. van 't Spijker gepubliceerd heeft met als titel *Bij Calvijn in de leer*. Het is 'Een handleiding bij de *Institutie*'. Een lezenswaardig boek, niet alleen voor wie de *Institutie* zelf wil lezen, maar ook voor allen die daar geen gelegenheid voor hebben. Er valt veel uit te leren over de reformator en zijn reformatorisch gedachtegoed.

Het boek is geboren in het tijdschrift van de Stichting 'In de Rechte Straat'. Daarin schreef Van 't Spijker 25 artikelen over Calvijn en zijn *Institutie*. Het zijn deze artikelen die nu in boekvorm verschenen zijn.

Het boek begint met een inleiding waarin Calvijn in grote lijnen getekend wordt, zijn leven, zijn werk, het verzet waar hij mee te maken kreeg en de invloed die hij heeft gehad. Daarna volgt een hoofdstuk over de tijd waarin Calvijn zijn *Institutie* schreef, gevolgd door een uiteenzetting over de ontwikkeling van de *Institutie* van de eerste druk in 1536 tot de laatste in 1559. Calvijn is steeds aan zijn boek blijven werken, terwijl de lijn vanaf het begin toch constant is geweest.

Daarbij bleef de vorm ondergeschikt aan de inhoud. Dit betekent dat de eerste zin van de *Institutie*, in 1536 reeds neergeschreven, beslissend is voor het hele werk.

‘Het is Calvijn te doen om het thema van de kennis van God en de kennis van de mens. Daarin bestaat de echte wijsheid, dat een mens God kent en zichzelf kent. Dit thema doortrekt de *Institutie* in haar geheel’ (p. 36). Vervolgens laat Van ’t Spijker zien dat Calvijn een strijd op drie fronten te voeren had: tegen de roomse kerk en theologie, tegen de wederdopers en ook tegen de zgn. libertijnen. Hij tekent hem als theoloog van de heilige Schrift (hfdst. 5). Daarna komen op ordelijke en systematische manier allerlei onderwerpen uit de *Institutie* aan bod. Ik noem er (willekeurig) een paar van: de mens als zondaar, de wet, oud en nieuw verbond, de verzoening, Christus als middelaar, het geloof en de bekering, het gebed, de kerk, de sacramenten en de overheid.

Natuurlijk is er ook een hoofdstuk over de verkiezing. Ik noem dat even afzonderlijk, omdat daarin een heel andere toon te beluisteren is dan Cottret in zijn biografie laat horen. Wat mij wel opvalt, is dat in dit hoofdstuk nauwelijks iets over de verwerping wordt gezegd. Maar er zijn natuurlijk wel meer zaken die in een boek dat als ‘inleiding’ is bedoeld, niet aan de orde komen. Het boek wordt afgesloten met een hoofdstuk over de betekenis van Calvijn voor vandaag. Deze betekenis vat Van ’t Spijker als volgt samen: ‘Calvijn was geheel en al een katholiek theoloog. Zijn kracht lag in de overtuiging dat het gaat om de algemeenheid of katholiciteit van de christelijke kerk. De *Institutie*, zijn bekendste werk, legt daarvan een sprekend getuigenis af. Niet dan tot eigen schade kan Calvijn onder ons ongelezen blijven. Zijn werk kan bij voorkeur dienen tot verdieping van het bijbelse en reformatorische besef onder hen die zich reformatorische christenen noemen’ (p. 210). Bij deze woorden sluit ik mij graag aan en ik ben van mening dat Van ’t Spijker zelf een goede bijdrage gegeven heeft om het lezen waar hij op doelt, te bevorderen. Waarom zouden we het boek van Van ’t Spijker niet samen lezen, bijvoorbeeld op een bijbelstudieclub? Daar heb je meer aan dan allerlei boekjes uit evangelische of charismatische kring die, naar ik hoor, als studiemateriaal gebruikt worden. Om de prijs hoeven we het niet te laten. Die is maar €18,90. Geen geld voor een goed boek.

N.a.v.:

- Rinse Reeling Brouwer, *De handzame Calvijn*, (Denkers over religie), uitg. Van Genneep, Amsterdam 2004. ISBN 9055154067. 340 pag. Prijs €22,50.
- Bernard Cottret, *Calvijn. Biografie*, uitg. Kok, Kampen 2005. ISBN 9043507377. 425 pag. Prijs €39,90.
- W. van ’t Spijker, *Bij Calvijn in de leer. Een handleiding bij de Institutie*, Uitg. Den Hertog, Houten 2004. ISBN 9033118335. 213 pag. Prijs €18,90.